

ОТЕЦЪ
ПАИСИЙ

РЕДАКТИРА КОМИТЕТЪ

УРЕДНИКЪ Г. КОНСТАНТИНОВЪ

ГОД. XIV

СОФИЯ

КН. 5 и 6

Димитъръ Талевъ

РОБСТВО И ОСВОБОЖДЕНИЕ

СПОМЕНИ

Има повече отъ двадесетъ години, откакто напустнахъ Македония и сега, като искамъ да си представя мжката на моитѣ братя тамъ, страданията имъ за име българско, борбата имъ срещу вражето потисничество презъ тия двадесетъ години, да изживѣя тѣхната велика радостъ следъ освобождението имъ отъ сръбско и гръцко иго, нашата обща радостъ — азъ се връщамъ къмъ споменитѣ си за времето отъ 1913 до 1915 година. И тогава, както презъ последнитѣ двадесетъ и три години, тежеше черенъ мракъ надъ Македония, но краятъ на робството изглеждаше близъкъ.

Тогава ние тамъ понасяхме нѣкакъ по-лесно общата неволя. Особено следъ като премина злокобната 1913 година, но и тогава — спомнямъ си, съ насмѣшки посрещна моятъ роденъ градъ сръбскитѣ тържества по случай Букурещкия миръ и анексирането на Македония. За тая неумѣстна веселостъ, особено срѣдъ младежъта, въ единъ такъвъ скърбенъ моментъ, много допринесе една смѣла акция на Сашо анархиста, ученикъ отъ цариградската семинария. Правовѣренъ анархистъ бѣше човѣкътъ, но сърбитѣ бѣха сърби, а ние, и Сашо съ насъ, си бѣхме българи. Та рано сутринъта, преди тържествения молебенъ въ църквата, на тритѣ църковни порти и на нѣколко мѣста изъ града Сашо бѣ залепилъ ржкописни позиви съ следното съдържание: „Братя! Днесъ сърбитѣ ще празнуватъ анексирането на Македония. Не е вѣрно!! Македония не е тѣхна и нѣма да бжде тѣхна! Не се отчайвайте, скоро ще дойде нашия день! Македония е българска и българска ще си остане!“

Гражданитѣ се трупаха предъ църковнитѣ порти и жадно поглѣщаха тия думи. Сръбски пандури се опитаха да отлепятъ позивитѣ, но не имъ се удаваше — съ нѣкакво дяволско лепило бѣ ги залепилъ Сашо. Той падаше малко химикъ. После пандуритѣ донесоха кофа съ топла вода и парцали, та успѣха да изгъркатъ и промиятъ позивитѣ, следъ като ги бѣха прочели вече мнозина и устно разнесоха съдържанието имъ изъ цѣлия градъ.

Съ Сашо ви въвеждамъ въ тогавашната наша дружина „безработни“ ученици — около 25—30 души отъ разни кла-

сове на битолската, скопската и солунската гимназии и отъ цариградската семинария. Имаше нѣколцина завършили презъ последната учебна година въ тия българи училища, но всички останали бѣхме недовършили и чакахме отново да се отворятъ българскитѣ училища, за да продължимъ. И тогава имаше гимназии въ Битоля и Скопие, но повечето отъ насъ бѣхме ги бойкотирали — бѣха сръбски.

Бѣхме се събрали веднажъ почти всички отъ дружината на любимото ни мѣсто — на невисокия хълмъ, който се издига край нашия градъ. Въ центъра бѣше, разбира се, Петъръ Колищъркъ. Той бѣ завършилъ гимназията въ Солунъ, ходилъ бѣ и до островъ Трикери, приказваше на дебело и всѣки день си купуваше по единъ пакетъ тютюнъ — съ една дума, безспоренъ авторитетъ. Тукъ бѣше Гога Кръстевъ отъ цариградската семинария, философъ, индивидуалистъ, почитателъ и врагъ едновременно на Пшибишевски, запознатъ основно съ Ницше. Тукъ бѣше и Спиричъ (така му викахме, понеже бѣ ходилъ въ сръбско училище) — човѣкъ съ нѣжно сърдце, занимаваше се съ поезия и открито изповѣдваше любовта си къмъ едно отъ най-хубавитѣ момичета въ града. Но само предъ насъ изповѣдваше той душевнитѣ си терзания — момичето нищо не знаеше за неговата пламенна любовъ. Такива бѣха времената и нравитѣ тогава. Тукъ бѣха и Графа, и Гога Тромие, и Петре Сполето, и Роканчето, и Курубинъ, и Коце, и Църното — все отборъ юнаци. Най-стариятъ отъ бандата ни нѣмаше повече отъ 19 години, а имаше между насъ и 14—15 годишни бабаити, които съвсемъ не се смѣтаха за деца.

Бѣше хубава привечерь въ началото на августъ. Слънцето бѣ залѣзло. Надъ града, долу предъ насъ, се бѣ спуснала синкава мъгла, а откъмъ полето ни полѣхваше прохладенъ вечерникъ и мирисъ на мащерка и зрѣли сливи. Кроткиятъ вѣтрецъ си играеше съ разчорленитѣ ни дълги коси и разхлаждаше разгорещенитѣ ни чела — ние спорѣхме върху важни въпроси. Ту всички заедно, единъ презъ другъ, ту оставаше да буботи само дебелиятъ гласъ на Колищъркъ, докато срещу него се издигнѣше незакрепналиятъ още теноръ на Гога. Скоро въ подкрепа на Гога се присъединяваше и прошарениятъ съ басови нотки дискантъ на Диманинъ — дългоносъ, 15 годишенъ непризнатъ поетъ, непримиримъ врагъ на Колищъркъ, и спорътъ пакъ избухваше. Войната бѣ пламнала вече по всички краища на Европа, та ние спорѣхме кой ще победи и къмъ кои отъ воюващитѣ държави ще трѣбва да се присъедини България. Разбира се, никой отъ насъ не оспорваше туй, че България ще трѣгне срещу Сърбия, но въпросътъ бѣше тамъ — дали можеше да обяви тя война само на Сърбия или трѣбваше да се присъедини къмъ Германия и Австро-Унгария срещу Англия, Франция и Русия. На особено

мнение бѣше Роканчето. Баща му нѣкога, още въ турско, бѣ получавалъ минцове отъ сръбската пропаганда, та то сега бѣше привърженикъ на една особена, широка славянофилска политика — всички славяни трѣбвало да се обединятъ въ една велика всеславянска държава, по нѣкакъвъ си своеобразенъ, толстоевски теркъ.

Вече тъмнѣше и спорътъ започна да стихва, може би, и подъ влиянието на сгъстяващия се мракъ около насъ. А може би и новата тема, на която бѣхме преминали, налагаше по-голъма предпазливостъ. Сега приказвахме върху другъ, по-сжщественъ въпросъ: какво ще трѣбва да правимъ ние, щомъ България обяви война на Сърбия. Чувствувахме въ себе си голѣми сили, а предстоеше освобождението на Македония, въ което никой не се съмняваше. Можехме ли ние въ тоя великъ моментъ да стоимъ съ скръстени ржце? Имаше предложение да съставимъ чета и, щомъ се обяви войната, да атакуваме въ тилъ сръбската войска. Поетътъ Диманинъ предложи да дигнемъ цѣла Македония, но преди да изложи подробно своя планъ, Колищъркъ набързо го срѣза:

— Ти ли бре, пумпалъ? Я си обърши носа!

Както бѣхме стѣснили кржга и, глава до глава, полугласно разисквахме върху тоя важенъ въпросъ, изведнажъ, нѣщо прелетѣ надъ главитѣ ни и тупна въ срѣдата на групата. Трепнаха сърцата на всички ни, а Коцето май се опита да се понесе надолу по хълма, подло изненаданъ отъ неочаквания врагъ. Това бѣше Сашо, който ни бѣ издебналъ и се бѣ хвърлилъ между насъ. Скачаше момчето като лъвъ. Той веднага се намѣси въ разговора ни, сякашъ ни бѣ подслушвалъ.

— Азъ ще ви кажа какъ ще стане тя — започна Сашо и после се обърна къмъ Роканчето, който се бѣ изтегналъ малко встрани и не вземаше участие въ юнашкитѣ ни кроежи: — Ела насамъ, Роканъ. Седни тукъ, до мене. Ха така. Сега, ето що: азъ веднага ще позная, разбирашъ ли, кой ни е предаль, ако се разчуе това, което ще ви кажа. Да му мисли, хей така — и Сашо направи движение каточе извива врата нѣкому. Той приказваше малко и най-често си служеше съ красноречиви движения. — Ние нѣма що да чакаме — продължи Сашо — сами, разбирашъ ли, ще предизвикаме. Атенатори. Ей, една такава (и той очерта въ въздуха съ дветѣ си ржце кржгъ, а това значеше бомба колкото единъ тжпанъ), една такава, разбирашъ ли, въ казармата. Друга въ окѣлийското управление, трета... Който иска, да дойде съ мене, който не иска — мога и самъ. За единъ месецъ българскитѣ аскеръ ще бжде тука.

Понеже Сашо бѣше анархистъ, казваше аскеръ, а не войска. Човѣкъ твърдѣ въ убежденията си. И за да не се усъмни нѣкой въ свободолюбивитѣ му убеждения, той продължи:

— Само че, разбирашъ ли, азъ искамъ аскерътъ самъ да дойде, безъ офицери и генерали. Свободенъ народъ, разбирашъ ли?

— Хмъ — подхвърли Колицърковъ. — Ами кой ще командува?

— Ти, разбирашъ ли — се озъби Сашо — безъ пѣтли не можешъ, пѣтелъ искашъ да те кълве по главата, робе презрени.

Коцето ситно-ситно се изкиска. И всички следъ него избухнахме въ друженъ смѣхъ. Когато смѣхътъ утихна, наоколо се възцари пълна тишина. Далечъ нѣкъде изъ тревата под-свирваше самотно щурче. И каточе чакъ сега забелязахме, че бѣ настъпила нощъ. Стихналъ бѣ и градътъ долу предъ насъ! Освѣтени тукъ-тамъ прозорци безпокойно се взираха въ тъмнината. Време бѣше да се прибираме по домоветъ си, ала тъй топла и тиха бѣше нощта и толкова примамливи бѣха тревожнитъ и смѣли мисли, които последниятъ ни разговоръ и дрѣзкитъ планове на Сашо бѣха пробудили въ всѣкиго отъ насъ. Ние всички бѣхме жадни за подвизи и бѣхме сигурни, че ни предстоятъ голѣми подвизи — такова бѣше времето: тревожно, борческо, велико време.

Съвсемъ неочаквано, току надъ главитъ ни, трепна свѣт-линка и изтрещъ оглушителенъ гърмежъ. Негли камшикъ внезапно ни плесна по лицата и ние останахме като вкаменени по мѣстата си. Тъмнината около насъ стана непрогледна, а екогътъ на гърмежа се изви надъ стихналия градъ и бавно заглъхна нѣкъде далечъ. Какво бѣ станало? Нищо особено: Сашо бѣ измъкналъ револвера си и бѣ гръмналъ въ въздуха. Ами сега? Нощнитъ патраули можеха да дойдатъ всѣки моментъ и да ни арестуватъ. Все пакъ, никой отъ насъ не мръдна отъ мѣстото си, никой не посмѣ да прояви слабостъ. Изминаха нѣколко безкрайно дълги минути и Сашо пръвъ заговори:

— Така ви искамъ, разбирате ли, юнаци да сте! Хайде сега следъ мене.

Последвахме го и навлѣзохме въ града откъмъ противоположния му край — презъ турската махала. Прибрахме се късно по домоветъ си, посрещнати отъ разтревоженитъ ни домашни, които бѣха чули изстрела. На другия день изъ цѣлия градъ се приказваше, че се е появила наблизю чета и е дала знакъ за приближаващия край на сръбското царство. Околийскиятъ началникъ и други нѣкои сръбски чиновници още сжция день изпратиха семействата си въ Битоля, не можейки да ги успокоятъ по другъ начинъ въ паническия имъ страхъ отъ българскитъ комити.

*

Постоянна бърлога на дружината ни бѣше сладкарница „Нарцисъ“, на главната улица въ нашия градъ. Стопанинътъ

й бѣ решилъ да я нарече „Теменуга“, но въ такъвъ случай той трѣбваше да пише на фирмата си „Любичица“, както се казва на сръбски теменуга. Ние го осведомихме по тая въпросъ и по съветитѣ на Спиричъ, който разбираше отъ тия работи, той прие да назове сладкарницата съ поетическото име „Нарцисъ“, като върху табелата остави свободно мѣсто до буквата „с“, дето, не следъ много, прогонениятъ „ъ“ трѣбваше да възстанови законното си право.

Сладкарница „Нарцисъ“ бѣше наша крепость и, съ течение на времето, много нѣща станаха въ тая наша крепость, много нѣща се решаваха въ нея и се прилагаха извънъ нейнитѣ стени — чакъ посрѣдъ редицитѣ на неприятеля. Господи!

Маркови кули до Прилепъ

Да можехъ нѣкакъ да разкажа всичко, що правѣхме ние презъ онова време! Невъзможно. Рано е още — нека минатъ още години, когато сърдцето ми нѣма да тупти така лудо при възкресяването на тия мои скжпи спомени, когато ржката ми нѣма да трепери отъ вълнение и въ очитѣ ми нѣма да останатъ сълзи. Една редица отъ скжпи образи оживяватъ предъ мене, една юнашка дружина отъ пламенни младежи тогава, токущо разцвѣтѣлъ се цвѣтъ на единъ поробенъ народъ, който изгаряше въ черна мѣка и несбжднати надежди. Най-достойнитѣ синове на тоя български народъ бѣха прогонени или избити. Бѣхме му останали само ние, най-младитѣ, още не стжпили здраво на нозетѣ си, но стремещи се съ всички сили да бждемъ достойни за нашитѣ учители и по-стари братя, съ нашия младежки идеализъмъ, съ нашата преданость къмъ родъ.

и родна земя. Народътъ ни обичаше и ни вѣрваше. Ние бѣхме неговата радостъ и неговата надежда въ ония усилни времена. Дори и неизбѣжитѣ една-две кози въ нашето малко стадо бѣха подчинени на общия духъ, който ни сплотяваше, възпламеняваше и ни подтикваше въ всѣко наше дѣло.

Мнозина отъ насъ пѣха хубаво, дори имаше и истински пѣвци, като Тромпевъ, Спасето, Църното и Колищъркъ. Пѣхеме всѣки день и винаги само български патриотични и народни пѣсни. Любима на всички ни бѣ старата пѣсенъ „Де'й родътъ ми... Българско е родътъ ми“, и винаги концертитѣ си започвахме и свършвахме съ популярния тогава маршъ „Съюзници-разбойници“. Младитѣ ни гласове, въ стройни партии, се чуваха надалечъ. Минаваха люде предъ сладкарницата, спираха се да слушатъ и по лицата имъ четѣхме радостъ, блаженство и благодарностъ. Минаваха и сърби — чиновници въ града, и ние виждахме какъ лицата имъ ту червенѣятъ, ту бледнѣятъ отъ гнѣвъ и омраза. Презъ празнични дни давахме истински публични концерти. Сладкарницата се изпълваше съ посетители, дошли да ни послушатъ, трупаше се и вѣнъ, на улицата, много свѣтъ. Имаше въ града ни единъ младъ, бодъръ мъжъ, който редовно, всѣки празникъ идваше въ сладкарницата съ цѣлото си домоцадие и съ многобройна дружина роднини и приятели. Отрупаше ни съ сладкиши и съ още повече молби да му изпѣемъ единъ-два пѣти войнишката пѣсенъ „Конче яхамъ, мамо...“, която наши другари отъ солунската гимназия бѣха научили отъ нашитѣ войници въ Солунъ. Когато стигахме до стиховетѣ „Азъ го карамъ, мамо, къмъ Старопланина, то ме кара, мамо, къмъ Битолско поле“ — нашиятъ възторженъ приятель едвали не примираше отъ възхищение и читѣ му се изпълваха съ сълзи.

Въ сладкарницата понѣкога идваха и сръбски чиновници — слушаха ни и тѣ, що можеха да ни сторятъ? Все пакъ, съ тѣхъ не вѣрвѣше така гладко. Единъ день, когато сладкарницата бѣше пълна съ люде, а вѣнъ се бѣ натрупало голѣмо множество, срещу насъ се изправи тогавашниятъ воененъ комендантъ на града ни — майоръ Васичъ. Не зная, не съмъ срѣщалъ друго човѣкоподобие, което да мрази и да преследва съ такава стрѣвъ всичко българско, както тоя сръбски майоръ. Въ боеветѣ при Брѣгалница презъ 1913 година получилъ нѣколко рани отъ български куршуми и на всички ни бѣше известна клетвата му да вземе толкова български глави, колкото капки кръвъ сж потекли отъ ранитѣ му. Почти винаги ходѣше облѣченъ съ черенъ шинелъ, съ сжщия черенъ шинелъ бѣше облѣченъ и сега. Лицето му бѣ позеленѣло отъ ядъ и злоба, а въ дѣсната си ржка държеше бичъ, който стигаше чакъ до пода.

— Какви сте вие, що правите тукъ? — изсѣска той къмъ насъ. Гласътъ му се бѣ схваналъ и отъ устата му изскачаха капчици слюнка.

— Ученици сме, пѣме си — отвърна му нѣкой отъ насъ.
— Пѣете, а? Пѣете български пѣсни!

Точно тогава бѣхме пѣли „Прощавай, сбогомъ, бащинъ край“ и Спиричъ, който знаеше най-добре сръбски между насъ, отговори:

— Това бѣ пѣсень отъ Байрона.

— Е, да — кресна майорътъ — па я знам да ѝе Байрон бугарски песник!

Мълчание. И, срѣдъ това непоносимо мълчание, чу се гласътъ на Гога Тромпевъ:

— Отъ Лондонъ.

— Лордъ Байронъ е англичанинъ и е умрѣлъ за свободата на Гърция — додаде Църното, примигвайки съ дветѣ си очи, както си му бѣше навикътъ.

Лицето на майора изгуби всѣкаквъ цвѣтъ и всѣкаквъ човѣшки изразъ. Въ болезнено напрежение за единъ-два мига, ние очаквахме да се разрази надъ главитѣ ни страшна буря. Сърбинътъ обаче, се обърна и бързо излѣзе вѣнъ, повлѣкъ следъ себе си своя бичъ, като опашка на настѣпена змия. Отдѣгнахме си и пѣснитѣ отново екнаха.

Винаги си приказвахме само на „горно български“, както наричатъ по тия мѣста книжовния ни езикъ. Веднажъ въ сладкарницата бѣха дошли голѣма група сръбски учители и учителки нѣкъде отъ Сърбия, на екскурзия въ „Южна Сърбия“. Ние стояхме встрани и си приказвахме, но сега, разбира се, съ повишенъ тонъ — да ни чуять добре сръбскитѣ туристи. Изведнажъ, нѣкой измежду тѣхъ гласно рече:

— Па овде сви су били бугари;

— Откри Америка — подхвърли въ отговоръ нашиятъ непоправимъ присмѣхульникъ Тромпе.

*

Настѣпи есеньта на 1915 година. Деньтъ 1 октомврий ме завари въ Скопие. Още рано сутринята необикновена възбуда бѣ обхванала цѣлия градъ. Чуждъ бѣхъ тукъ и нѣмаше съ кого да размѣня две-три думи, за да узная причината на това необикновено оживленне по улицитѣ, макаръ че сърдцето ми подсказваше какво бѣ станало. Не смѣхъ да попитамъ никого отъ минувачитѣ — Скопие гъмжеше отъ пришелци, а едва ли нѣкой отъ мѣстнитѣ люде би казалъ истината на непознатъ човѣкъ като мене.

Минавахъ по каменния мостъ на Вардаръ и доловихъ следнитѣ думи на сръбски:

— България ни е обявила война...

Побързахъ да привърша работата си въ Скопие и на втория день се качихъ на влака, на пѣтъ за дома. Никога не съмъ бързалъ толкова много за вжщци. Каточе прѣвъ азъ щѣхъ да занеса радостната вестъ на моитѣ близки. Можехъ

да слъза въ Велесъ, но продължихъ нататъкъ, до Градско — да се доближа малко повече до границата, да чуя, да видя нѣщо повече. Когато стигнахъ на тая малка тогава и самотна гара, бѣше късно следъ полунощъ. Плискаше пороенъ дъждъ и едвамъ успѣхъ въ непрогледната тъмнина да се добера до една прихлупена крѣчмичка близу до гарата. Не заварихъ никого тукъ, освенъ единъ старецъ, който дрѣмѣше край тезгяфа при свѣтлината на малка газена лампа. Питахъ, разпитвахъ безъ всѣкаква предпазливостъ — достатъчно бѣше, че стариятъ бѣше нашенецъ. Като сега да го виждамъ: приближи се до мене, улови ржката ми съ дветѣ си рѣце и като дишаше съ трудъ, за да надвие вълнението си, той прошепна въ лицето ми:

— Идате! . . . Идате!

После старецътъ се загуби нѣкъде и азъ останахъ самъ въ малката крѣчма. Дъждътъ бѣ престаналъ. Далечъ нѣкъде се чуваше врѣва отъ много гласове, но скоро утихна. Наоколо стана съвсемъ тихо — чуваше се дори какъ падатъ рѣдкитѣ капки, които се изцеждаха отъ стрѣхитѣ вѣнъ. Старецътъ влѣзе отново въ крѣчмата, улови ме за ржкава и ме изведе вѣнъ, въ нѣкаква градинка. Нощта бѣше все тъй тъмна, но облацитѣ се бѣха дрѣпнали откъмъ югъ и тамъ, високо въ полузрачните дълбини на небето, сияеха нѣколко ярки звезди.

— Чуй — прошепна въ ухото ми старецътъ.

Азъ изблещихъ очи въ тъмнината и отворихъ жадно уста. Изведнажъ, тихъ, но ясенъ тънтежъ се разлѣ въ нощта. И после стана толкова тихо, че дочухъ какъ приплесваха и про шумяваха, спънати отъ нѣкой камъкъ, разлѣтитѣ наблизу води на Вардарѣ. Ржката на стареца, вкопчана въ моя ржкавъ, треперѣше.

— Чувашъ ли — прошушна той пакъ — чувашъ ли? Топоветѣ!

Моето тѣло треперѣше по-силно отъ ржката на стареца. Въ гърдитѣ ми напъваше викъ, искахъ да извикамъ съ най-голъма сила въ отговоръ на далечнитѣ топовни гърмежи, на българскитѣ топове, които чувствувахъ и дори виждахъ въ тъмната нощъ като живи същества, да имъ изкажа неудържимата си радостъ, да имъ кажа колко дълго ги чакахме и азъ, и стариятъ крѣчмарь, и цѣлиятъ народъ, и тая рѣка, която шумѣше тамъ наблизу.

Никога не съмъ изпитвалъ по-голъма радостъ. Дори тогава, когато българскитѣ войници влизаха въ родния ми градъ. Тогава се радвахъ повече на радостта на всички — моята собствена радостъ отъ освобождението на Македония азъ я преживѣхъ презъ тая незабравима нощъ въ малката крѣчма при гара Градско.

Стояхъ още дълго въ градинката задъ крѣчмата и още нѣколко пѣти дочухъ далечнитѣ топовни гърмежи. Започнахъ

да зъзна, пронизванъ отъ влажния въздухъ на студената есенна предутрина, и се прибрахъ въ кръчмата. Сега тукъ заварихъ новъ посетителъ — младъ селянинъ, облъченъ въ доста извехтѣла носия отъ тукашния край. Още при пръвъ погледъ забелязахъ нѣщо познато въ лицето на селянина, а добре видѣхъ, при това, че когато влѣзохъ въ кръчмата, въ очитѣ му проблесна усмивка. Седнахъ на старото си мѣсто и, колкото и да се въздържахъ да не гледамъ селянина, очитѣ ми все се отправяха къмъ него. Забелязахъ, че и той ме наблюдаваше и на нѣколко пѣти очитѣ ни се срѣщаха. При едно такова кръстосване на погледитѣ ни, въ главата ми сякашъ се разтвори нѣщо и отъ лицето на селянина каточе падна нѣкаква маска. Азъ го познахъ и съ мжка се задържахъ да не извикамъ. Той, обаче, ме изпревари.

— Още като влѣзна, разбирашъ ли, познахъ те. Но чакъй, рекохъ си, дали и той ще ме познае.

Това бѣше Сашо. Понечихъ да се спушна къмъ него, ала присѣтствието на кръчмаря ме задържа. На въпросителния ми погледъ, Сашо отговори:

— Нѣма нищо, наши сме.

— Та вие се познавате, а? — намѣси се и стариятъ кръчмарь.

Отдавна не бѣхме се виждали съ Сашо, още отъ когато забѣгна той за България. Сърбитѣ искаха да го взематъ войникъ и той избѣга въ България. Седнахме единъ до другъ и селското му облѣкло, небръснатата му отъ една седмица брада и провисналитѣ мустаци, които бѣ оставилъ свободно да растатъ и които го правѣха съвсемъ възмжжалъ, не ми прѣчеха вече да виждамъ своя старъ и скжпъ другарь. Питахъ го, разпитвахъ безъ насита.

— Азъ съмъ войникъ, разбирашъ ли — заяви Сашо. — На два пѣти вече преминавамъ Вардара, да видя, да проуча. Праща ме командирѣтъ на нашия полкъ. Отъ Велесъ чакъ до Удово, разбирашъ ли, зная какво е, що е. Съ тоя чичо тука — посочи той кръчмаря — всичко знаемъ. Не пропускаме насамъ нито единъ сърбинъ, безъ да го проследимъ кжде отива, що прави. Сега азъ пакъ ще се върна, разбирашъ ли, да доложа на командира.

Стана ми ясно сега, защо дрѣмѣше по цѣли ноци старецътъ въ праздната си кръчма — той си ималъ важна работа.

— Кога ще дойдете, а? Кажы, Сашо!

— Следъ две седмици ще бждемъ оттаткъ Бабуна — отговори авторитетно Сашо.

Малко преди да се съмне, ние полегнахме по дългитѣ скамейки край стенитъ на кръчмата — да съберемъ сили за другия день. Едва що бѣ угасилъ старецътъ газената лампа и азъ веднага съмъ заспалъ дълбоко, изтощенъ отъ преживѣнитѣ вълнения. Когато се събудихъ, следъ около два часа

подкрепителенъ сънъ, Сашо не бѣше вече въ кръчмата. Старецътъ се бѣ погрижилъ да ми намѣри едно добре охранено конче и следъ малко азъ бѣхъ на пѣтъ. У дома пристигнахъ на другия день.

*

Сашо не се оказа добъръ пророкъ. Трѣбваше да минатъ още цѣли четири седмици въ трескаво очакване, въ тревоги и смъртни страхове. Най-сетне премина и последната нощъ въ робство и всички чувствувахме, че ведно съ нейнитѣ тъмни сѣнки отиде си и нашата обща неволя. Бѣше тихо, ведро утро, а слънцето изгрѣ сякашъ и въ душитѣ ни. Разтвориха се врати, прозорци и навсѣкжде се повтаряше все едно и сѣщо:

— Дали не е вече време да излѣземъ да посрѣщаме?

На единъ високъ брѣгъ край града се бѣ струпало голѣмо множество и всички бѣха отправили погледи къмъ североизтокъ: по широкия пѣтъ, който слизаше отъ планината, на около два километра отъ града, се виждаше колона войници, които се движеха насамъ.

— Сърби сж! Не, българи сж! Да вървимъ! Кжде ще вървимъ, ами ако сж сърби!

Срѣдъ разгорещения споръ, нѣкой смѣло извика:

— Нашитѣ сж! Не ги ли виждате? Хайде!

Втурна се напредъ цѣлата тълпа. Горе, на брѣга, останаха само най-благоразумнитѣ. Като се видѣхме толкова много и вече решили да вървимъ — спустнахме се да тичаме, за да не губимъ нито минутка повече.

Задъхани и съ треперещи отъ умора нозе излѣзохме на открито, около стотина души, а задъ насъ пѣплѣше сжщински мравунякъ — излизаше вече цѣлиятъ градъ.

— Ето ги! Ура! — ревна нѣкой наблизу. Подеха се още стотина диви, прегракнали гласове — какъ можеше съ обикновенъ човѣшки гласъ да се изрази нашата велика радостъ!

На нѣколко стотинъ метра по пѣтя срещу насъ се движеше колона български войници, предвождани отъ офицеръ на конь.

— Ура! — извикахме отново ние отсамъ, сякашъ съ едно гърло.

— Ура! Ура! — подеха отсреща войницитѣ, като размахваха рже, пушки, фуражки, кърпи.

Следъ малко се слѣхме всички заедно, въ една обща, братска прегръдка — братя, които се срѣщатъ следъ дълга, безкрайно дълга, непоносимо мжчителна раздѣла. Не помня какво вършихме, що приказвахме помежду си. Всички бѣхме пияни, луди отъ радостъ. Само една сценка си спомнямъ ясно въ тоя моментъ. Когато вече поутихна общиятъ, буренъ възторгъ, младиятъ капитанъ, който предвождаше нашитѣ освободители, се обърна къмъ нѣкои отъ посрѣщачитѣ:

— Довечера пристига тукъ една дивизия конници. Ще има ли, братя, ще може ли да се намъри тукъ достатъчно храна за конетѣ? Насъ все ще ни нагостите съ залъкъ хлѣбъ, но конетѣ — много сж.

Тогава единъ старецъ, който бѣ забравилъ да си сложи калпака на главата и още го държеше въ ржце, застана предъ младия офицеръ и каза:

— Храна за конетѣ ли казвашъ, синко? Ще се оставимъ и насъ да ни изедатъ конетѣ, ако трѣбва!

Спомнямъ си добре тия думи на стареца. И, наистина, когато сжщия день привечеръ цѣлиятъ градъ съ църковнитѣ хоругви, бѣ излѣзълъ да посрѣща конната дивизия при тържественя звънъ на църковнитѣ камбани и когато всички тамъ съ религиозенъ възторгъ пѣхеме „Христосъ възкресе!“ — азъ видѣхъ мже, жени, деца да цѣлуватъ не само прашнитѣ ржце и шинели на българскитѣ воини, но и нозетѣ на конетѣ имъ, които ни бѣха донесли тѣй дълго жадуваната свобода.